

TEMA BROJA

PROBLEMI ONTOLOGIJE

Arhe XVIII, 36/2021

UDK 1 Anaximenes

DOI <https://doi.org/10.19090/arhe.2021.36.9-28>

Originalni naučni rad

Original Scientific Article

ŽELJKO KALUĐEROVIĆ¹

Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet

*AER KAO ARCHE**

Sažetak: Autor u članku utvrđuje dve grupe razloga kojima se rukovodio Anaksimenes prilikom odabira *aer*-a kao *arche*-a svega. Jedna grupa ima znanstveno poreklo, dok u drugu grupu spadaju manje reflektovani motivi koji su izranjali iz opšteg duhovnog ambijenta u kome su Anaksimenes i druga dvojica Milećana živeli. Nasuprot čestom stavu o regresu Anaksimenesa u odnosu na Anaksimandra kada je reč o postuliranju vazduha kao načela, autor je na stanovištu da stavovi poslednjeg Milećanina predstavljaju misaoni napredak u odnosu na njegove prethodnike. Argumenti za ovu tvrdnju pronalaze se najpre u njegovom stilu pisanja – proznom, koji ukazuje na Anaksimenesov otklon od mitske pozadine i približavanje racionalnom diskursu; drugo, Anaksimenes je preformulisao prvobitni kontekst reči *aer* u njegovo današnje značenje nevidljive tvari koja nas okružuje, razumevši vazduh kao „nešto” a ne „ništa” i postavljajući ga kao načelo; on je učinio korak napred i kada je preciziranje filozofske terminologije u pitanju, distingvirajući bivstvo i svojstva; sa Anaksimenesom, konačno, očigledne razlike u vrsti ili kvalitetu su po prvi put svedene na zajedničko poreklo u razlici kvantiteta. Ovome treba dodati uvođenje sintagme zgušnjavanje i razređivanje kojom je pokušao objasniti nastajanje i promenu, odnosno ovim pojmovnim parom Anaksimenes je anticipirao pronalazjenje izvora kretanja ili *causa efficiens*-a.

Cljučne reči: Anaksimenes, *aer*, *arche*, znanstveni razlozi, manje reflektovani motivi, zgušnjavanje, razređivanje

¹ E-mail adresa autora: zeljko.kaludjerovic@ff.uns.ac.rs

* Ovaj rad nastao je u okviru projekta „Od različitosti tradicija do zajedničke euromediterranske bioetičke platforme – stvaranje alata za dijalog i delovanje (EuroBioMed)”, broj 2020-02-7450, koji potpomaže Hrvatska zaklada za znanost.

Na prvi pogled čini se kao korak unazad kada Anaksimenu, nakon Anaksimandrovog *apeiron*-a, za prvobitno načelo postavi jednu tako „običnu” (s)tvor, poznatu iz svakodnevnog iskustva, kao što je vazduh (*ἀήρ*).² Da prvi pogled ume da vara, i da Anaksimenuov izbor *arche*-a, naprotiv, predstavlja napredak u odnosu na Anaksimandrovo „ono neograničeno” (*τὸ ἄπειρον*), teza je koja će biti obrazložena i branjena u nastavku ovog rada.³

Razlozi kojima se rukovodio poslednji od trojice Milećana prilikom odabira *aer*-a kao načela, mogu biti razvrstani u dve grupe:

1. Jednu grupu čine razlozi koji imaju znanstveno poreklo, pošto predstavljaju kombinaciju zapažanja, iskustva i racionalnog promišljanja. Ovi razlozi su, kasnije, bili jedini koji su ozbiljno uzimani u razmatranje od strane istoričara filozofije.
2. Drugu grupu čine razlozi koji su bili proizvod nedovoljno reflektovanog predmnevanja koje je Anaksimenu baštiniio iz svetonazora svoga vremena.

² Značajni delovi i ovog članka objavljeni su prethodnih godina u nekoliko kraćih ili dužih obrada i interpretacija u našoj zemlji i inostranstvu. Izmene sadržinskog i stilskog karaktera vršene su radi sažimanja teksta, rasterećenja od povremenih digresija i neophodnih preciziranja uzrokovanih naknadnim uvidima, zbog dostupne dodatne literature i sopstvenih prevodilačkih rešenja referentnih filozofskih termina i pojmova, kao i radi preglednijeg i tečnijeg izlaganja.

³ O Anaksimenuovom napretku u mišljenju svedoče i Hegelove (G. W. F. Hegel) reči: „*On označuje tako reći prelaz filozofije prirode u filozofiju svesti ili napuštanje predmetnoga načina prasuštine*” (*„er bezeichnet gleichsam den Übergang der Naturphilosophie in die Philosophie des Bewußtseins oder das Aufgeben der gegenständlichen Weise des Urwesens“*). Prev. N. M. Popović. G. V. F. Hegel, *Istorija filozofije I*, BIGZ, Beograd 1975, str. 157. Original *Istorije filozofije I (Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie)* preuzet je sa Internet adrese:

<http://www.zeno.org/Philosophie/M/Hegel,+Georg+Wilhelm+Friedrich/Vorlesungen+%C3%BCber+die+Geschichte+der+Philosophie/Erster+Teil%3A+Griechische+Philosophie/Erster+Abschnitt.+Von+Thales+bis+Aristoteles/Erstes+Kapitel.+Von+Thales+bis+Anaxagoras/A.+Philosophie+der+Ionier/3.+Anaximenes>.

1. Pripadajući tradiciji jonskih monista, koja se oslanjala na legendarnog Muzeja, Anaksimenov *aer* je u jednom smislu, kao i Anaksimandrov *apeiron*, ono iz čega (prev. Ž. Kaluđerović) „sve nastaje i u njega se opet razlaže” (πάντα γίνεσθαι καὶ εἰς αὐτὸν πάλιν ἀναλύεσθαι) (DK13B2, DK13A7). Ono što je Anaksimena osobito zanimalo, i u čemu je načinio otklon u odnosu na ostalu dvojicu Milećana, bilo je njegovo objašnjavanje načina na koji su se odgovarajuće promene dešavale. Ako stvar ne ostaje zauvek u svom osnovnom stanju, da li je bilo moguće ponuditi neko *prirodno* objašnjenje zašto, ili barem kako, se ona transformiše i razvija u raznoliko mnoštvo u kojem se pojavljuje. Prirodni proces kojim je, po Anaksimenu, bilo moguće objasniti kako poredak u *kosmosu* tako i tok u njemu, jeste proces zgušnjavanja i razređivanja.

Kada Aristotel, u četvrtom poglavlju prve knjige *Fizike* (Φυσικῆς ἀκροάσεως) (187a12-23), pravi podelu *fisičara*⁴ u dve grupe, on Milećane, i uopšte Jonjane, izdvaja na osnovu toga što su oni smatrali da sve stvari jesu jedno posredstvom jedne tvari.⁵ Stagiranin kaže „Neki su, naime, bića činili podležećim telom koje je jedno”⁶ (οἱ μὲν γὰρ ἐν ποιήσαντες τὸ ὄν σῶμα τὸ ὑποκείμενον). Ova rečenica sama po sebi ipak nije ono što razlikuje prvu grupu filozofa od druge, jer i „Drugi [smatraju] da se iz jednog u kome jesu oprečnosti one i izdvajaju”⁷ (οἱ δ' ἐκ τοῦ ἑνὸς ἐνούσας τὰς ἐναντιότητας ἐκκρίνεσθαι).

Ono što je distingvirajuće svojstvo prve grupe filozofa je:

⁴ οἱ φυσικοί su u opreci sa Elećanima (*Phys.* 184b16), mada ovo nije jedino takvo mesto gde su rani jonski filozofi, Empedokle, Anaksagora i atomisti na jednoj strani, a naspram njih stoje Elejci i Pitagorejci (*Phys.* 186a20 i d., *Phys.* 203a13 i d.; *Met.* 1078b19 i d.).

⁵ Stouks (M. C. Stokes), nasuprot brojnim argumentovanim iskazima, pokušava da dokaže da Milećani nisu mogli zastupati tezu o jedinstvenom supstratu *kosmosa*, i da pre Parmenida niko nije tvrdio da je zbiljnost jedna. M. C. Stokes, *One and Many in Presocratic Philosophy*, Center for Hellenic Studies, Washington D. C. 1971, p. 48, 66.

⁶ Prev. Ž. Kaluđerović. Aristotel, *Fizika*, PAIDEIA, Beograd 2006, str. 18, 187a12-13.

⁷ Prev. Ž. Kaluđerović. Aristotel, *Fizika*, PAIDEIA, Beograd 2006, str. 19, 187a20-21.

- a) Da oni identifikuju podležeću tvar sa jednim od tri elementa (voda, vazduh i vatra),⁸ ili sa nečim „između” njih.
- b) Sve ostale stvari oni izvode iz ove jedne podležeće tvari zgušnjavanjem i razređivanjem.

Specifično za drugu grupu filozofa je sledeće:

- a) Oni opisuju ono što podleži kao nešto neodređeno u kome su sve određene stvari potencijalno prisutne.
- b) Sve ostale stvari nastaju postupkom izdvajanja iz ove neizdiferencirane mešavine. U drugoj grupi se nalaze kasniji presokratovci Empedokle i Anaksagora, koji su postulirali više uzroka, ali i Anaksimandar, za koga se smatra da je Aristotel u određenju meri bio u dilemi kako da ga okarakteriše.⁹

Jednu od teškoća u interpretaciji ovog pasusa predstavlja činjenica da Stagiranin direktno nije spomenuo ni jedno jedino ime. Sem teze da ono što je „gušće od vatre a finije (nežnije) od vazduha”¹⁰ (*πυρὸς μὲν πυκνότερον ἀέρος δὲ λεπτότερον*) predstavlja, možda, stanovište Anaksimandra, postoji i drugačiji interpretacijski pristup, koji tvrdi da pomenuti stav potiče iz nekog docnijeg perioda, jer on, u izvesnom smislu, posreduje između Heraklita i Anaksimena, Talesa i Anaksimena ili Heraklita i Talesa. Ovakvo mišljenje vodi do tvrdnje da verovanje u „posrednu” tvar pripada nekom članu Anaksimenovne škole, moguće nekom od poslednjih sledbenika, koji je imao velikog uticaja u kasnijim vremenima.¹¹ Ako, kada je u pitanju „nešto

⁸ U spisu *O duši* (*Περὶ ψυχῆς*) (405b8) Aristotel beleži da su svi elementi imali „zastupnike” osim zemlje. Stagiranin potvrđuje ovu svoju misao i u *Metafizici* (*Μετὰ τὰ φυσικά*) (989a5-6). O ovoj temi biće detaljnije govora u autorovom radu posvećenom Ksenofanovom *jednom*.

⁹ Videti prethodni autorov članak. Ž. Kaluđerović, „*Ono neograničeno načelo*”, u: *ARHE*, god. XVIII, br. 35, Novi Sad 2021.

¹⁰ Prev. Ž. Kaluđerović. Aristotel, *Fizika*, PAIDEIA, Beograd 2006, str. 18, 187a14-15.

¹¹ Simplikije, u svojim komentarima Aristotelove *Fizike* (149.13 i 151.21), pripisuje Nikolaju i Porfiriju izjavu da je Diogen iz Apolonije autor koji je rekao da je načelo nešto između vatre i vazduha. Sam Simplikije negira njihovu tezu,

između” (τὸ μεταξὺ ἢ τὸ μέσον), i može biti nedoumica na koga je Aristotel mislio, kada se spomene voda (Tales, Hipon (?)) i vatra (Heraklit, Hipas) znatno je izvjesnije o kome se radi. Nema mnogo dileme ni kada se navede treći element – vazduh. Reč je o Anaksimenu i Diogenu iz Apolonije. Stagiranin, na drugom mestu, eksplicitno i kaže (*Met.*984a5-7):

<i>Anaksimēn i Diogen postavljaju vazduh kao [da]lje raniji od vode, i kao najviše načelo od jednostavnih tela.¹²</i>	<i>Ἀναξίμενης δὲ ἀέρα καὶ Διογένης πρότερον ὕδατος καὶ μάλιστα ἀρχὴν τιθέασι τῶν ἀπλῶν σωματίων.</i>

Osim što je Anaksimēn postavio novo načelo svega, vazduh, on je bio, kao što je već pomenuto, i prvi filozof koji je govorio o zgušnjavanju i razređivanju. Tu tvrdnju Teofrast je dodatno ojačao u jednom delu svoje „istorije filozofije” konstatacijom da je Anaksimēn bio i jedini koji je razrađivao pomenutu temu. Simplikije, na tragu Aristotelovog autoriteta, ispravlja Teofrasta, govoreći da se na navedenom mestu (*Phys.*187a15-16)

dođajući (**DK**64A5) da je do njega došao Diogenov spis *O prirodi* (*Περὶ φύσεως*), u kome je jasno navedeno da je vazduh načelo.

¹² Prev. Ž. Kaluđerović. Aristotel, *Metafizika*, PAIDEIA, Beograd 2007, str. 12, 984a5-7. Ovo je jedno od ukupno tri mesta (uz *Cael.*294b13-18 i *Meteor.*365b6-12) u Aristotelovom korpusu na kojima se pominje Anaksimēnovo ime. Potonji komentari i analize, ipak, u znatnoj meri zavise od Teofrasta, koji je, osim rada na prvoj monumentalnoj „istoriji filozofije” u 16 odnosno 18 knjiga od Talesa do Platona pod naslovom *Mnenja fizičara* (*Φυσικῶν Δόξαι*), napisao i jedno delo o Anaksimēnovom učenju (*Περὶ τῶν Ἀναξίμενους α’*) (*DL*,V,42). Kratka verzija Teofrastovog prikaza sačuvana je posredstvom Simplikija i biće izložena u nastavku ovog teksta.

Diogen iz Apolonije je, kao poslednji ili među poslednjim *fizičarima*, pokušao da reafirmiše staro jonsko monističko učenje o jednom jedinstvenom *arche*-u. Premda je njegov pokušaj uklapanja monističkog principa u tada aktuelne tokove pluralizma načela već od Teofrasta opravdano bio prepoznat kao eklektički, Diogenov pristup procesu nastajanja, postojanju praznine, shvatanju duše i svojevršnom teleološkom tumačenju prirode, bio je plodotvoran u kasnijim filozofskim koncepcijama. Detaljnije o ovom mlađem Anaksagorinom savremeniku konsultovati u: Ž. Kaluđerović, „Anaksimēnov i Diogenov *animizam*”, u: *Filozofska istraživanja*, 141, god. 36, sv. 1, Zagreb 2016, str. 75-88.

spominjanje gustoće i retkoće (*πυκνότητι και μανότητι*) odnosi na čitavu prvu grupu *fisičara*, a ne isključivo na Anaksimena.¹³

Dils (H. Diels) je pokušao stvar izgladiti predlažući da se reč *μόνου* („jedino”, „samo”) iz Simplikijevog navoda čita kao da se htelo reći da je Anaksimena, u stvari, *πρώτου* („prvi”) koji je implementirao ovakvu teoriju.

Simplikije je, ipak, bio dovoljno precizan, pa je teško u njegov tekst učitati nešto što ne odgovara ni duhu ni slovu napisanog (DK13A5):

<i>Zbog toga je, naime, samo o njegovom [Anaksimenu] razređivanju i zgušnjavanju govorio Teofrast u Istoriji [fr. 2. Dox. 477], a očigledno je da su se i ostali služili retkoćom i gustoćom.</i>¹⁴	<i>ἐπὶ γὰρ τούτου μόνου [Anaximenes] Θεόφραστος ἐν τῇ Ἱστορίαι [fr. 2. Dox. 477] τὴν μ ἄ ν ω σ ι ν εἶρηκε και π ὄ κ ν ω σ ι ν, δῆλον δὲ ὡς και οἱ ἄλλοι τῇ μανότητι και πυκνότητι ἐχρῶντο.</i>

Možda bi se Teofrastova tvrdnja mogla sagledati i iz sledeće perspektive: prirodni procesi poput nastajanja kiše iz oblaka, isparavanje, promena agregatnih stanja vode, i slična druga „razređivanja i zgušnjavanja” promene su koje su, bez sumnje, bile prihvatljive za većinu presokratovaca. No ono što treba naglasiti, i što je verovatno bila Teofrastova namera, jeste da ih je jedino Anaksimena objašnjavao u terminima koji tretiraju različitu gustinu jedne tvari, pošto su jedino za poslednjeg od trojice Milećana gusto i retko bili suštinski elementi njegove doktrine. Tako da je verovatno Teofrast onaj koji je u slučaju ove dimenzije Anaksimenuve filozofije bio bliže istini, kako u odnosu na

¹³ Tako odista i piše kod Stagiranina: „*A ostalo tvore [pomoću] gustoće i retkoće i tako dobijaju mnoštvo*” (τὰλλα γενῶσι πυκνότητι και μανότητι πολλὰ ποιοῦντες). Prev. Ž. Kaluđerović. Aristotel, *Fizika*, PAIDEIA, Beograd 2006, str. 18, 187a15-16. Černis (H. Cherniss) je konstatovao kako je Aristotel ovde, u nameri da prilagodi stavove ranih filozofa prirode sopstvenom stanovištu, dao previše pojednostavljenu klasifikaciju. H. Cherniss, *Aristotle's Criticism of Presocratic Philosophy*, OCTAGON BOOKS INC., New York 1964, p. 49 i dalje, p. 55.

¹⁴ Prev. Ž. Kaluđerović. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 87, A5. Nem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 91, A5.

Aristotela tako i u odnosu na Simplikija. Sam Simplikije na sledeći način izlaže srž Anaksimenovae filozofije (DK13A5):

A[naksimēn] Milećanin, [sin] Euristratov, govori se družbenik Anaksimandrov, tvrdi kao i on [Anaksimandar] da je podležea priroda jedna i neograničena, ali ne [tvrdi] kao ovaj da je neodređena, već određena, nazivajući je vazduhom... I on smatra da je kretanje večno i da zbog njega nastaje promena.¹⁵

Ἄ δὲ Εὐρουστράτου Μιλήσιος, ἑταῖρος γεγονώς Ἀναξιμάνδρου, μίαν μὲν καὶ αὐτὸς τὴν ὑποκειμένην φύσιν καὶ ἄπειρον φησιν ὡσπερ ἐκεῖνος, οὐκ ἀόριστον δὲ ὡσπερ ἐκεῖνος, ἀλλὰ ὠρισμένην, ἄερα λέγων αὐτήν... κίνησιν δὲ καὶ οὗτος αἰδίον ποιεῖ, δι' ἣν καὶ τὴν μεταβολὴν γίνεσθαι.

A Ciceron o Milećaninu kaže (DK13A9):

[nakon Anaksimandra] njegov učenik Anaksimēn je [tvrdio] da je vazduh neograničen, ali da je ono što iz njega nastaje ograničeno: i zemlja, voda i vatra nastaju, a od njih sve ostalo.¹⁶

[nach Anaximander] post eius auditor Anaximenes infinitum aëra, sed ea, quae ex eo orerentur, definita: gigni autem terram, aquam, ignem, tum ex iis omnia.

¹⁵ Prev. Ž. Kaluđerović. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 87, A5. Nem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 91, A5. Verzija hrišćanskog doksografa Hipolita duža je od Simplikijeve, zahvaljujući ekstenzivnijem prikazu i dodatnim interpretacijama Teofrasta. Prvi njen paragraf (DK13A7) izložen je na sledeći način: „*A[naksimēn] i sam Milećanin, Euristratov sin, rekao je da je načelo neograničeni vazduh iz koga nastaje ono što nastaje, ono što je nastalo i ono što će nastati, bogovi i [ono] božansko*” (Ἄ. δὲ καὶ αὐτὸς ὢν Μιλήσιος, υἱὸς δ' Εὐρουστράτου, ἄερα ἄπειρον ἔφη τὴν ἀρχὴν εἶναι, ἐξ οὗ τὰ γινόμενα καὶ τὰ γεγονότα καὶ τὰ ἐσόμενα καὶ θεοὺς καὶ θεῖα γίνεσθαι). Prev. Ž. Kaluđerović. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 87, A7. Nem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 92, A7.

¹⁶ Prev. Ž. Kaluđerović. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 88, A9. Nem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 93, A9.

Čitajući Cicerona, u sličnom tonu piše i Hipolit (DK13A7), može se zaključiti da kod Anaksimena, to jest u njegovoj koncepciji, vazduh najpre ima svoje „potomke” (*ἀπόγονος*) a da sve drugo, potom, nastaje od njih.¹⁷ „Potomci” vazduha su, naravno, ostala tri elementa, zemlja, voda i vatra, a sve ostalo je od njih načinjeno. Čitava ova elaboracija nagoveštava da postoje dva stadijuma u nastajanju. Prvi je oblikovanje elemenata zgušnjavanjem i razređivanjem vazduha. Drugi stadijum bio bi nastajanje „ostalog”. Čini se malo verovatnim, mišljenje je autora ovog članka, kada je već postulirao postupak razređivanja i zgušnjavanja kao sasvim dovoljan za objašnjenje svih mogućih varijacija, čak i za nastajanje kamenja iz vazduha, da je Anaksimenes osećao potrebu za bilo kakvom dvostepenošću procesa stvaranja kao takvog.

Teofrast se, zatim, pominje kao onaj mislilac koji je Milećaninu pripisao kasnije učenje o četiri elementa. Ova teorija eksplicitno je bila formulisana kod Empedokla i prilagođena od strane Aristotela radi njegovog sopstvenog objašnjenja promene. U Anaksimenovom doba ona nije mogla biti do kraja artikulisana, a jedan od razloga je i to što je njeno nastajanje bilo rezultat jasnog napuštanja monističke pozicije kada su uzroci u pitanju, što se u zbilji dogodilo tek negde nakon Parmenida. Na stranu što pomenuta četiri elementa ni kod samog Anaksimena nemaju privilegovan status, već se ravnopravno sa njima kao „potomci” vazduha pojavljuju vetrovi, oblaci i kamenje (DK13A5,DK13A7).

Anaksimenes je verovatno izabrao vazduh kao načelo i zbog toga što je smatrao da je on u svom nevidljivom stanju, kao atmosferski vazduh, u svom „najprirodnijem” stanju i da bi, štaviše, takav uvek bio ako bi ga „ostavili na miru”. Pošto ga „hladnoća i toplota, vlažnost i kretanje čine vidljivim”¹⁸ (*δηλοῦσθαι δὲ τῶι ψυχρῶι καὶ τῶι θερμῶι καὶ τῶι*

¹⁷ Ovo je dovelo do toga, kako kaže Vindelband (W. Windelband), da se kod Anaksimena pokušavala praviti razlika između metafizičkog „vazduha” i empirijskog vazduha. Videti: V. Vindelband, *Istorija filozofije*, BOOK & MARSO, Beograd 2007, str. 32.

¹⁸ Prev. Ž. Kaluđerović. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 87, A7.2. Nem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 92, A7.2.

νοτεῖται καὶ τῶι κινουμένωι)(DK13A7.2), njegovo jednoliko (doslovno „najjednoličnije“, ὁμαλώτατος) stanje se razara i on postaje razređen ili zgusnut na različitim mestima, što kao rezultat daje diferencirane vidljive oblike. Tako je za Anaksimena bilo očigledno da vazduh u vlažnom danu postaje vidljiv kao magla, te da nastavljanjem istog procesa (zgušnjavanja) magla ili oblak postaju kiša ili neki drugi oblik vode. Zagrevanjem vode, dakako, proces teče u obrnutom smeru. Ona se, najpre, razređivanjem preobraća u vidljivu paru, a potom se „gubi” u nevidljivom vazduhu. Na jednoj strani ovaj tok vrhuni sa zemljom i kamenjem, a na drugoj sa vatrom.

Razlozi zbog kojih se može smatrati da Anaksimena postignuća predstavljaju misaoni napredak u odnosu na rad njegovih jonskih prethodnika su sledeći:

a) Podatak da neko piše u prozi, iako naizgled informacija spoljašnjeg karaktera, nije bila samo činjenica koja je ukazivala na nečiji stil izražavanja. Ona je pogotovo u doba rađanja filozofije imala i jednu dublju dimenziju, ukazivala je, naime, na otklon od mitske pozadine i na približavanje racionalnom diskursu. U tom smislu treba reći da za razliku od Anaksimandrovog „nekako pesničkijeg načina kazivanja i pisanja”¹⁹ (ποιητικώτεροις οὕτως ὀνόμασιν αὐτὰ λέγων) (DK12A9), punog „davanja pravdi”, „naknada” i „nepravdi”, Anaksimena piše tj. „služi se prirodnim i jednostavnim jonskim dijalektom”²⁰ (κέχρηται τε λέξει Ἰάδι ἀπλῆ καὶ ἀπερίττω) (DL,II,3).

b) U drevnim vremenima reč ἀήρ uobičajeno je označavala vlagu, paru, maglu, gasovito stanje uopšte ili čak tamu – nešto što otežava viđenje i prikriva stvari koje okružuje (Homer, *Ilijada* (Ἰλιάς),

¹⁹ Prev. Ž. Kaluđerović. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 78, A9. Nem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 83, A9.

²⁰ Prev. Ž. Kaluđerović. D. Laertije, *Životi i mišljenja istaknutih filozofa*, BIGZ, Beograd 1973, str. 43, II, 3. Original *Života i mišljenja istaknutih filozofa* (Βίοι καὶ γράμμαι τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ εἰδοκιμησάντων) preuzet je sa Internet adrese: <http://www.mikrosapoplous.gr/dl/dl02.html#anaximenis>.

XVII, 644, 645, 649).²¹ Sa Anaksimenom *aer* dobija smisao koji danas predstavlja jedino značenje reči „vazduh”, nevidljiva tvar koja nas okružuje.²² To se eksplicitno i može pronaći u parafraziranom Hipolitovom fragmentu (DK13A7.2), gde se doslovno kaže da vazduh „kad je, zaista, najjednoličniji vidu je sakriven”²³ (ὅταν μὲν ὁμαλώτατος ᾗ, ὄψει ἄδηλον), ili, posredno, kada se, nešto dalje, vetrovi definišu kao „vazduh koji se zgusnuo”²⁴ (ἀνέμους δὲ πάλιν εἶναι ἄερα πυκνούμενον) (DK13A7.3). Trebalo je dosta misaone smelosti da se sredinom VI veka pre naše ere, nasuprot tradiranom mnenju, preformuliše prvobitni smisao reči *aer*, i još više umnog napora da se ovako protumačen „vazduh” najpre razume kao „nešto” (a ne ništa, praznina) ili „tvar”, a odmah potom i postavi kao načelo od koga je sve načinjeno.²⁵

c) Anaksimenu je učinio korak napred i kada je filozofska terminologija u pitanju. Kao što se može uočiti iz Simplikijevog fragmenta (DK13A5), *aer* je i *apeiron*, samo što se kod Anaksimena

²¹ Naspram kojeg je stajao *αιθήρ* to jest eter, čisti, gornji, svetli vazduh, što pokazuje da je *eter* bio simbol svetlosti i vedrine, pa i prebivalište bogova. Konsultovati: H. G. Liddel, R. Scott, H. S. Jones, *A Greek-English Lexicon*, Oxford University Press, Oxford 1996, p. 37.

²² U tzv. krivom Olimpodorovom fragmentu (DK13.3), piše da je „Vazduh sličan [nečemu] netelesnom” (ἐγγύς ἐστιν ὁ ἀήρ τοῦ ἀσωμάτου). Prev. Ž. Kaluđerović. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 92, 3. Nem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 96, 3. Šredinger (E. Schrödinger) hvali Anaksimenu izbor vazduha, smatrajući da je poslednji Milećanin umesto vazduha rekao „disocirani vodonični gas”, što se od njega, naravno, nije moglo očekivati, ne bi bio mnogo udaljen od našeg današnjeg shvatanja. E. Šredinger, *Priroda i Grci*, Fedon, Beograd 2007, str. 62.

²³ Prev. Ž. Kaluđerović. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 87, A7.2. Nem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 92, A7.2.

²⁴ Prev. Ž. Kaluđerović. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 87, A7.3. Nem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 92, A7.3.

²⁵ Algra (K. Algra), pozivajući se na DK13A6, dodaje da po Anaksimenu sve u svetu još uvek jeste vazduh. K. Algra, "The beginnings of cosmology", p. 58, u: A. A. Long (ed.), *The Cambridge Companion to EARLY GREEK PHILOSOPHY*, Cambridge University Press, Cambridge 1999.

apeiron tretira kao svojstvo osnovnog bivstva, a ne, kao što je to slučaj kod Anaksimandra, kao samo bivstvo. Za Anaksimena je vazduh to bivstvo. Vazduh je neograničen, ali samo u kvantitativnom smislu.²⁶ On nije, drugačije rečeno, neodređen u kvalitativnom smislu. Ako sve ovo nije Aristotelov ili, eventualno, Teofrastov dodatak, onda to predstavlja značajan napredak, jer je Anaksimenu time učinio korak bliže ka razlikovanju bivstva i svojstva,²⁷ kvaliteta i kvantiteta.

d) Sa Anaksimenom očigledne razlike u vrsti ili kvalitetu po prvi put su svedene na zajedničko poreklo u razlici kvantiteta.²⁸

Uvođenje kvantitativnog kriterijuma za kvalitativne razlike nije samo zaokružilo monistički sistem Milećana, već je donelo i bogate plodove u kasnijem grčkom i uopšte evropskom mišljenju. Anaksimenu nije mogao precizirati eventualnu matematičku primenu sopstvenog novog principa, jer se to može pripisati tek pitagorejcima, ali je on načinio prvi značajan korak na dugom putu etabliranja ovog principa. Da fizikalni fenomeni, boja, zvuk ili nešto treće, mogu biti izraženi u obliku

²⁶ U verziji Diogena Laertija (II,3), Anaksimenu je rekao da je načelo vazduh i ono neograničeno (*οὐτος ἀρχὴν ἀέρα εἶπε καὶ τὸ ἄπειρον*), što demonstrira koliko je svojstvo neograničenosti bilo naglašeno u to doba (videti i **DK58B30**). Konsultovati: D. Laertije, *Životi i mišljenja istaknutih filozofa*, BIGZ, Beograd 1973, str. 43, II, 3. Za ovu Laertijevu konstataciju Hegel kaže da je napisana kao da su u pitanju dva principa. I dodaje: „*Ipak se može i ἀρχὴν καὶ ἄπειρον obuhvatiti ujedno kao subjekat, a ἀέρα kao predikat stava*” (“*Doch kann man auch archên kai apeiron zusammennemen als Subjekt und aeraals Prädikat des Satzes*”), što bi u njegovoj interpretaciji značilo da su načelo i neograničeno vazduh, i ne bi mnogo menjalo stvari u suštastvenom smislu. Prev. M. N. Popović. G. V. F. Hegel, *Istorija filozofije I*, BIGZ, Beograd 1975, str. 157. Original *Istorije filozofije I* preuzet je sa Internet adrese:

<http://www.zeno.org/Philosophie/M/Hegel,+Georg+Wilhelm+Friedrich/Vorlesungen+%C3%BCber+die+Geschichte+der+Philosophie/Erster+Teil%3A+Griechische+Philosophie/Erster+Abschnitt.+Von+Thales+bis+Aristoteles/Erstes+Kapitel.+Von+Thales+bis+Anaxagoras/A.+Philosophie+der+Ionier/3.+Anaximenes#fn17>.

²⁷ Latinizirano rečeno, supstancije i akcidencije.

²⁸ Černis smatra da je Anaksimenu ovim načinio važan pomak, mada dodaje da to vodi direktno do zaključka o fizikalnom relativizmu. H. Cherniss, *Aristotle's Criticism of Presocratic Philosophy*, OCTAGON BOOKS INC., New York 1964, p.380.

matematičke jednačine, ili da se sve razlike kvaliteta svedu na razlike kvantiteta, jer tek tako mogu biti naučno razmatrane, pretpostavka je na kojoj se temelje moderne prirodne nauke.²⁹ Objašnjavajući sve kvalitativne razlike stvari različitim stepenima zgušnjavanja i razređivanja prvobitne tvari, Anaksimenes je, ako ne osigurao a ono svakako zahtevao, kvantitativno objašnjenje.³⁰

2. Osim racionalnog razloga koji je vodio Anaksimena do njegovog izbora *aer*-a kao *arche*-a, postojali su i manje reflektovani motivi za taj izbor, koji su izranjali iz opšteg misaonog ambijenta u kome su on i ostala dvojica Milećana živeli, i koji su oni delili sa svojim nefilozofski nastrojenim sugrađanima. Takav je npr. bio njegov stav da je vazduh u kretanju i da je to ono što čini promenu mogućom (**DK13A5**, **DK13A6**, **DK13A7** i **DK13A10**). Jednako kao i njegovi prethodnici, Anaksimenes nije ponudio objašnjenje za jednu ovako izrečenu konstataciju. Ona je bila izrečena bez „davanja razloga” (*λόγον διδόναι*), i to je ono što je, po Aristotelu, bilo neoprostivo.

Anaksimenes je delio Talesovo mišljenje o oživljenosti odnosno oduševljenosti svega,³¹ što se u njegovoj verziji moglo objasniti i permanentnom pokretljivošću vazduha, i njegovim opažljivim

²⁹ Barnes (J. Barnes) piše: „*Za nas je, sada, gustoća kvantitativan pojam podložan merenju, stoga je Anaksimenesova fizika fundamentalno kvantitativna, i ona nagoveštava ono načelo koje obuhvata 'istinsku bit nauke': 'da kvalitet može biti sveden na kvantitet'*” (“*Now to us density is a quantitative notion, amenable to measurement: thus Anaximenes' physics is fundamentally quantitative, and it adumbrates that principle which comprises 'the very essence of science': 'that quality can be reduced to quantity'*”). Prev. Ž. Kaluđerović. J. Barnes, *The Presocratic Philosophers I*, Routledge & Kegan Paul, London, Henley and Boston 1979, p.45.

³⁰ Videti: W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy I*, Cambridge University Press, Cambridge 1962, p. 127; J. Burnet, *Early Greek Philosophy*, The World Publishing Company, Cleveland and New York 1962, p. 74.

³¹ Iz onog što je sačuvano od Anaksimena, vidi se da je njegova kosmogonija bila zasnovana na viziji *kosmosa* kao ogromnog živog organizma koji diše, te, dakle, ima i dušu. Ovo govori da je i poslednji od trojice poznatih miletskih filozofa bio pod uticajem animističkih predstava, to jest animističkog doživljavanja prirode.

manifestacijama.³² Prvobitno načelo, kako su ga Milećani shvatili, bilo je razumljeno kao večno i stoga nužno neuzrokovano ili samouzrokovano, te bez jasno razgraničenog, aristotelovski kazano, *causa materialis*-a i *causa efficiens*-a. Odgovor na pitanje toga vremena šta je ono samouzrokovano ili samopokrećuće gotovo uvek je bio: duša ili život ($\psi\upsilon\chi\eta$).³³ I Anaksimenu je respektovao stara verovanja koja su povezivala, pa i identifikovala, dah i život³⁴ i dah i dušu.³⁵ Veza život-dah-duša-vazduh, drugačije rečeno, odavno je utvrđena u popularnom shvatanju života duše i vazduha, pa onda zaista nije bilo teško doći do predstave o

³² Vindelband beleži da je, pri Talesovom odabiru vode i Anaksimenuom izboru vazduha kao *arche*-a, merodavna verovatno bila samo pokretljivost, pretvorljivost i prividna unutrašnja živost vode i vazduha. Milećani, po njemu, nisu toliko mislili na hemijska svojstva vode i vazduha, nego samo na određena agregatna stanja: „*Dok se čvrsto čini po sebi mrtvo, samo spolja živahno, tekuće i gasovito stvara utisak samostalne pokretljivosti i živosti*” (“*Während das Feste als das an sich Todte, nur von aussen Bewegte erscheint, macht das Flüssige und das Flüchtige den Eindruck selbständiger Beweglichkeit und Lebendigkeit*”). Prev. N. Šašel, D. Grlić, D. Pejović. V. Vindelband, *Istorija filozofije*, BOOK & MARSO, Beograd 2007, str. 32. Original *Istorije filozofije* (*Geschichte der Philosophie*) preuzet je sa Internet adrese: <https://archive.org/stream/geschichtederphi00wind#page/26/mode/2up>.

³³ Mada, kad je Anaksimenu u pitanju, Jeger (W. Jaeger) pravi jednu pojmovnu distinkciju. On kaže da Anaksimenu koristi reč $\psi\upsilon\chi\eta$ u smislu „duša” a ne u smislu „život”, a to obrazlaže time da je vazduh sam nosilac života. Za Anaksimenu je osnovno bivstvo, po Jegeru, već oživljeno i ono se odnosi prema vidljivom telesnom svetu kao duša prema ljudskom telu. W. Jaeger, *The Theology of the Early Greek Philosophers*, Oxford University Press, Oxford 1967, p. 79.

³⁴ Gatri (W. K. C. Guthrie) smatra da je Anaksimenu izabrao vazduh kao *arche* i zbog svog plaćanja danka drevnoj identifikaciji daha i života. W. K. C. Guthrie, "ANAXIMENES AND *ΤΟ ΚΡΥΣΤΑΛΛΟΕΙΔΕΣ*", p. 44, u: *The Classical Quarterly*, New Series, Vol. 6, No. 1/2. (Jan. - Apr., 1956).

³⁵ Moguće da je Anaksimenu imao u vidu i one pretpostavke koje ispunjavaju deo iskustva običnih ljudi, predstave o smrti kao izdahnuću, u smislu da se za nekog ako je umro kaže da je izdahnuo, te se i u kolokvijalnom shvatanju izjednačuju dah i duša. Pavlović pravi i zanimljivo etimologizovanje, navodeći da kada se rastavi reč vaz-duh: „*pokazuje da je to duh koji se svugde nalazi. Kao da je sama naša reč skovana na sličnim osnovama na kojima je počivala i Anaksimenuova vizija o aeru kao osnovnoj supstanciji*”. B. Pavlović, *Presokratska misao*, ΠΛΑΤΩ, Beograd 1997, str. 75.

analogiji duše i vazduha što ga čovek udiše i tako živi. Opažanje i uviđanje da je vazduh kosmički ekvivalent duše to jest života u čoveku, moglo je biti važan motiv da Anaksimenu izabere vazduh kao *arche* svega.³⁶ I ne samo to, nego u skladu sa hillozoističkim gledištem, koje je Anaksimenu delio sa ostalom dvojicom miletskih filozofa, građa *kosmosa* morala je u isti mah biti i građa života.

Postoji i svedočanstvo, na koje se i Jeger osvrnuo, da je Anaksimenu napravio analogiju, a potom i njegov sledbenik Diogen iz Apolonije, između delovanja vazduha u *kosmosu* kao celini i delovanja duše u pojedinačnom čoveku. Ovo se može iščitati iz Aetijevog fragmenta, koji je označen tako kao da je u pitanju autentični Anaksimenuov citat.³⁷ Evo kako on glasi (DK13B2):

<i>A[naksimenu], Euristratov [sin], Milećanin, izjavio je da je vazduh načelo bića: jer iz njega sve nastaje i u njega se opet razlaže. „Kao što nas naša duša”, kaže, „koja je vazduh, (čvrsto) drži zajedno, tako i dah i vazduh obuhvataju celi kosmos” (a vazduh i dah su istog značenja). Ali i on se vara misleći da su živa bića sastavljena iz jednostavnog i</i>	<i>’Α. Εὐροστράτου Μιλήσιος ἀρχὴν τῶν ὄντων ἀέρα ἀπεφώνησεν· ἐκ γὰρ τούτου πάντα γίνεσθαι καὶ εἰς αὐτὸν πάλιν ἀναλύεσθαι. ὅσion ἢ ψυχῆ, φησὶν, ἢ ἡμετέρα ἀήρ οὐσα συγκρατεῖ ἡμᾶς, καὶ ὅλον τὸν κόσμον πνεῦμα καὶ ἀήρ περιέχει’ (λέγεται δὲ συνωνύμως ἀήρ καὶ πνεῦμα). ἀμαρτάνει δὲ καὶ οὗτος ἐξ ἀπλοῦ καὶ</i>

³⁶ Anaksimenu se, ipak, nije na tome zadržao, već je otišao dalje u preoblikovanju i filozofskom recipiranju zatečenog stanovišta. Ako se izuzme Talesovo shvatanje duše, koje je izloženo u spisu *O duši* (405a19-21), drugi Anaksimenuov fragment (DK13B2) prvi je originalni presokratski stav o duši koji je sačuvan.

³⁷ Autentičnost ovog fragmenta, između ostalih, osporavali su Reinhart (K. Reinhardt), Vilamovic-Melendorf (U. v. Wilamowitz-Moellendorff), Gigon (O. Gigon), Frankel (H. Fränkel), Keršenštajner (J. Kerschenssteiner). Kao autentičan prihvataju ga Kranc (W. Kranz), Nestle (W. Nestle), Prehter (K. Praechter), Barnet (J. Burnet), Gatri, Barns. Alt (K. Alt), argumentima ne baš potkrepljeno, tvrdi da je DK13B2 autentičan, ali da on ne pripada Anaksimenu već Diogenu iz Apolonije (K. Alt, "Zum Satz des Anaximenes über die Seele: Untersuchung von Aëtios *περὶ ἀρχῶν*", *Hermes* 101 (1973), s. 129-164). Detaljnije videti u pominjanom autorovom tekstu. Ž. Kaluđerović, „Anaksimenuov i Diogenov *animizam*”, u: *Filozofska istraživanja*, 141, god. 36, sv. 1, Zagreb 2016, str. 75-88.

jednoličkog vazduha i daha: nemoguće je, || μονοειδοῦς ἀέρος καὶ πνεύματος δοκῶν
 naime, postaviti jednu tvar za načelo || συνεστάναι τὰ ζῶια· ἀδύνατον γὰρ
 bića, nego treba postaviti i delatni || ἀρχὴν μίαν τὴν ἕλην τῶν ὄντων
 uzrok³⁸ || ἵποστῆναι, ἀλλὰ καὶ τὸ ποιοῦν αἴτιον
 || χρῆ ἵποτιθέσθαι.

Pretpostavka o srodnosti između duše u čoveku i sveprožimajućeg kosmičkog božanstva nema mnogo veze ni sa nastankom fizioloških (Barnet), a ni medicinskih (Kirk (G. S. Kirk)) nauka. Ona je pre svega utemeljena na religijskim osnovama, i to ne onim koje se pozivaju na nasleđe olimpijskog panteona kod Homera, već onim koje pripadaju religijskim fermentima koji su aficirali različite slojeve stanovništva u VI veku pre n.e. i koji su dali podstreka i „svetom” pesništvu znanom kao orfičko. Glasnici posvećeni u ime Orfeja su u religijskoj sferi bili suočeni sa problemom koji je u različitim oblicima bio i problem Milećana, ali i čitave antičke filozofije, a to je odnos jednog i mnoštva.³⁹ To što je Anaksimenovno načelo bilo božansko i istovremeno činilo tvar naše duše⁴⁰ pokazuje da se ni on nije bio potpuno oslobodio okvira narodnog, nefilozofskog konstituisanja sveta,

³⁸ Preveo i podvukao Ž. Kaluđerović. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 91, B2. Nem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 95, B2. Podvučene reči najčešće su prihvatane kao da su izvorno Anaksimenovne. Reči oko čije autentičnosti se filozofi i filolozi uglavnom spore su *συνκρατεῖ* („držanje zajedno”), *κόσμος* („red”, „svet”) i *πνεῦμα* („dah”). Konsultovati i: G. S. Kirk, J. E. Raven, *The Presocratic Philosophers*, Cambridge University Press, Cambridge 1957, pp. 159-161; R. D. McKirahan, *Philosophy Before Socrates*, Hackett Publishing Company, Inc., Indianapolis/Cambridge 2010, pp. 53-54.

³⁹ Videti: W. K. C. Guthrie, *The Greeks and their Gods*, Beacon Press, Boston 2001, p. 316.

⁴⁰ Verovatno i na Anaksimena misli Aristotel izričući frazu „i neki drugi” (*καὶ ἕτεροί τινες*) u *O duši* 405a21-22, spominjući Diogena iz Apolonije i govoreći da je duša vazduh. Ros (W. D. Ross), u svom komentaru ovog mesta, kaže da se osim Anaksimena pominju još i imena Anaksagore, Arhelaja i Anaksimandra, kao i da je prema Platonovom *Fedonu* (*ΦΑΙΔΩΝ*) (96b4), ovo stanovište bilo dobro poznato i samom Sokratu. W. D. Ross, *Aristotle DE ANIMA*, Oxford University Press, Oxford 1999, p. 180.

ali i još nešto – da je kod njega već bilo moguće razaznati analogiju između makro i mikrokosmosa.⁴¹

Suprotno mišljenju nekih današnjih filozofa, koji, verovatno i pod Hajdegerovim (M. Heidegger) uticajem, nastoje proglasiti Anaksimandra ne samo jednim od najvećih presokratskih filozofa uopšte, nego i prvim i, svakako, najznačajnijim miletskim filozofom,⁴² Anaksimenes je kao poslednji *fisičar* iz velike trojke, bio u očima svojih savremenika, ali i kasnije, uticajnija ličnost nego što je to bio Anaksimandar. Pitagora je prilikom oblikovanja vlastite kosmologije više sledio Anaksimena nego Anaksimandra. O Anaksagori se govorilo, iako to po svoj prilici nije tačno, da je bio Anaksimenov učenik (DK59A1), kao i da je bio u bliskoj vezi sa Anaksimenovom filozofijom (DK59A41).⁴³ Anaksimenes je, smatra se, presudno uticao i na fundamentalnu tezu Diogena iz Apolonije o vazduhu kao *arhe*-u svega. Tragovi Anaksimenovog uticaja mogu se, konačno, pronaći i u nekim kosmološkim pogledima Leukipa i Demokrita.⁴⁴

Iako tvrdnja da su sve stvari nastale od vazduha i da će se sve u njega vratiti kad propadnu, može izgledati kao povratak na Talesovo stanovište, osim što je voda zamenjena vazduhom, Anaksimenes je dodao i jednu odredbu koja ga je učinila osobenim – stvari, po njemu, nastaju iz

⁴¹ Šofild (M. Schofield) misli drugačije. On smatra da se čini neverovatnim da se Anaksimenes približio formulisanju koncepcije čoveka kao mikrokosmosa, dodajući da nije izvesno ni u kojoj je meri Milećaninova kosmologija bila vitalistička. M. Schofield, *Routledge History of Philosophy Volume I. From the Beginning to Plato* (ed. C. C. W. Taylor), Taylor & Francis e-Library, London and New York 2005, p. 59.

⁴² Niče (F. Nietzsche), na primer, Anaksimena ni ne spominje u svojoj knjizi *Filozofija u tragičnom razdoblju Grka (Die Philosophie im tragischen Zeitalter der Griechen)*, već jednostavno nakon Anaksimandra prelazi na razmatranje Heraklita.

⁴³ O čemu će više biti reči u autorovom članku o Anaksagorinim *homeomerijama* i *Nous*-u.

⁴⁴ I o ovoj temi autor će izvestiti u radu o Leukipovim i Demokritovim atomima i praznini. O Anaksimenovoj čuvenosti, i o njegovom uticaju u kasnijim vremenima, piše i Burnet u svojoj knjizi. J. Burnet, *Early Greek Philosophy*, The World Publishing Company, Cleveland and New York 1962, pp. 78-79, 108, 253-254, 270-272, 339-340, 353-355.

vazduha na određeni način: zgušnjavanjem i razređivanjem.⁴⁵ Ovaj podatak je od velike važnosti, zato što on ukazuje da je Anaksimena, osim što je odredio prirodu temeljne tvari, pokušao da, pomoću zgušnjavanja i razređivanja, pronađe univerzalni ključ kojim će objasniti svo nastajanje i promenu.⁴⁶ On, naravno, ne precizira zašto dolazi do zgušnjavanja i razređivanja, osim ako ne usvojimo drugu, već spomenutu, tezu da do njega dolazi usled kretanja, koje je, opet, večno. Anaksimena nije dospao do poimanja aristotelovski shvaćenog eficientnog uzroka,⁴⁷ ali je makar nagovestio da, prvobitnom bivstvu koje podleži svim promenama, treba dodati i izvor kretanja.⁴⁸

LITERATURA

- Algra, K., "The beginnings of cosmology", u: A. A. Long (ed.), *The Cambridge Companion to EARLY GREEK PHILOSOPHY*, Cambridge University Press, Cambridge 1999.
- Alt, K., "Zum Satz des Anaximenes über die Seele: Untersuchung von Aëtios περί ἀρχῶν", u: *Hermes* 101 (1973).
- Aristotel, *Metafizika*, PAIDEIA, Beograd 2007.
- Aristotel, *O duši. Parva naturalia*, PAIDEIA, Beograd 2012.
- Aristotel, *O nebu. O postajanju i propadanju*, PAIDEIA, Beograd 2009.
- Aristotel, *Fizika*, PAIDEIA, Beograd 2006.

⁴⁵ Koplston (F. Copleston) smatra da se Anaksimenovno rešenje problema objašnjavanja nastajanja stvari iz vazduha pomoću zgušnjavanja i razređivanja odlikuje genijalnošću. F. Koplston, *Istorija filozofije Grčka i Rim*, BIGZ, Beograd 1991, str. 61.

⁴⁶ Iberveg (F. Ueberweg) i Prehter, osim učenja o zgušnjavanju i razređivanju, napredak Anaksimena u odnosu na prethodnike vide i u lakoj mogućnosti uspostavljanja analogije između vazduha i duše. F. Ueberweg, K. Praechter, *Grundriß der Geschichte der Philosophie I*, E. S. Mittler und Sohn, Berlin 1909, s. 35.

⁴⁷ Konsultovati: Ž. Kaluđerović, *Stagiranin*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci • Novi Sad 2018, str. 87-98.

⁴⁸ Na sličan način, premda u nešto manje obazrivom tonu, svoje izlaganje o Anaksimenu završava i španski filozof Marias (J. Mariás). J. Marias, *History of Philosophy*, Dover Publications, Inc., New York 1967, p. 15.

- Aristotelis Opera*, ex.rec. Immanuelis Bekkeri, ed. Acad. Regia Borussica, I-V, Berlin 1831-1870. Novo izdanje pripremio je O. Gigon, Berlin 1970-1987. Svi Aristotelovi navodi srađnjivani su prema ovom izdanju.
- Aristotle, *Meteorology*, u: J. Barnes (ed.), *The Complete Works of Aristotle I*, Princeton University Press, Princeton 1991.
- Barnes, J., *Early Greek Philosophy*, Penguin Putnam, New York 2001.
- Barnes, J., *The Presocratic Philosophers I-II*, Routledge & Kegan Paul, London, Henley and Boston 1979.
- Burnet, J., *Early Greek Philosophy*, The World Publishing Company, Cleveland and New York 1962.
- Cherniss, H., *Aristotle's Criticism of Presocratic Philosophy*, OCTAGON BOOKS INC., New York 1964.
- Diels, H., Kranz, W., *Die Fragmente der Vorsokratiker I-III*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985-1987.
- Diels, H., *Predsokratovci fragmenti I-II*, Naprijed, Zagreb 1983.
- Gomperz, H., "Problems and Methods of Early Greek Science", u: *Journal of the History of Ideas*, Vol. 4, No. 2. (Apr., 1943).
- Guthrie, W. K. C., *A History of Greek Philosophy I*, Cambridge University Press, Cambridge 1962.
- Guthrie, W. K. C., "ANAXIMENES AND TO ΚΡΤΣΤΑΛΛΟΕΙΔΕΣ", u: *The Classical Quarterly*, New Series, Vol. 6, No. 1/2. (Jan. - Apr., 1956).
- Guthrie, W. K. C., *The Greeks and their Gods*, Beacon Press, Boston 2001.
- Hegel, G. V. F., *Istorija filozofije I*, BIGZ, Beograd 1975. Original *Istorije filozofije I* preuzet je sa Internet adrese: <http://www.zeno.org/Philosophie/M/Hegel,+Georg+Wilhelm+Friedrich/Vorlesungen+%C3%BCber+die+Geschichte+der+Philosophie>.
- Homer, *Ilijada*, Prosveta, Beograd 1968.
- Jaeger, W., *The Theology of the Early Greek Philosophers*, Oxford University Press, Oxford 1967.
- Kaluđerović, Ž., „Anaksimenov i Diogenov animatizam”, u: *Filozofska istraživanja*, 141, god. 36, sv. 1, Zagreb 2016.
- Kaluđerović, Ž., *Dike i dikaiosyne*, Magnasken, Skopje (Severna Makedonija) 2015.
- Kaluđerović, Ž., *Stagirinin*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci · Novi Sad 2018.
- McKirahan, R. D., *Philosophy Before Socrates*, Hackett Publishing Company, Inc., Indianapolis/Cambridge 2010.
- Kirk, G. S., Raven, J. E., *The Presocratic Philosophers*, Cambridge University Press, Cambridge 1957.

-
- Koplston, F., *Istorija filozofije Grčka i Rim*, BIGZ, Beograd 1991.
- Laertije, D., *Životi i mišljenja istaknutih filozofa*, BIGZ, Beograd 1973. Original *Života i mišljenja istaknutih filozofa* preuzet je sa Internet adrese: <http://www.mikrosapoplous.gr/dl/dl.html>.
- Liddell, H. G., Scott, R., Jones, H. S., *A Greek-English Lexicon*, Oxford University Press, Oxford 1996.
- Marías, J., *History of Philosophy*, Dover Publications, Inc., New York 1967.
- Mirhady, D., "Non-Technical Pisteis in Aristotle and Anaximenes", u: *The American Journal of Philology*, Vol. 112, No. 1. (Spring, 1991).
- Niče, F., *Filozofija u tragičkom razdoblju Grka*, u: *Spisi o grčkoj književnosti i filozofiji*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci-Novu Sad 1998.
- Pavlović, B., *Presokratska misao*, ΠΛΑΤΩ, Beograd 1997.
- Platon, *Fedon*, u: *Dijalozi*, Kultura, Beograd 1970.
- Ross, W. D., *Aristotle DE ANIMA*, Oxford University Press, Oxford 1999.
- Schofield, M., *Routledge History of Philosophy Volume I. From the Beginning to Plato* (ed. C. C. W. Taylor), Taylor & Francis e-Library, London and New York 2005.
- Stokes, M. C., *One and Many in Presocratic Philosophy*, Center for Hellenic Studies, Washington D. C. 1971.
- Šredinger, E., *Priroda i Grci*, Fedon, Beograd 2007.
- Vindelband, V., *Istorija filozofije*, BOOK & MARSO, Beograd 2007. Original *Istorije filozofije* preuzet je sa Internet adrese: <https://archive.org/stream/geschichtederphi00wind#page/n3/mode/2up>.
- Ueberweg, F., Praechter, K., *Grundriß der Geschichte der Philosophie I*, E. S. Mittler und Sohn, Berlin 1909.

ŽELJKO KALUĐEROVIĆ

University of Novi Sad, Faculty of Philosophy

AER AS AN ARCHE

Abstract: In the article, the author identifies two groups of reasons that guided Anaximenes when he had chosen *aer* as *arche* of everything. One group of reasons has a scientific origin, while the other group includes less reflected motives that emerged from the common spiritual ambiance where Anaximenes and the other two Milesians had lived. Contrary to the frequently taken attitude about the Anaximenes' regress towards Anaximander when it comes to postulating air as a principle, the author is of the opinion that the attitudes of the last Milesian make progress in comparison with his predecessors. Firstly, the evidence for this statement could be found in his writing style – prose, that points out Anaximenes' retreat from mythological background and an approach to rational discourse. Secondly, Anaximenes reformulated the original context of the word *aer* into its current meaning of invisible matter that surrounds us, understanding air as "something" rather than "nothing" and setting it as a principle. He also stepped forward while refining philosophical terminology, distinguishing substance and affections. With Anaximenes, finally, obvious differences in the type or quality were reduced for the first time to a common origin in the difference in quantity. To this should be added the introduction of syntagm of condensation and rarefaction, with which he tried to explain the becoming and change, thus, Anaximenes anticipated the discovery of the efficient cause or *causa efficiens* by this conceptual pair.

Keywords: Anaximenes, *aer*, *arche*, scientific reasons, less reflected motives, condensation, rarefaction

Primljeno: 30.8.2021.

Prihvaćeno: 2.11.2021.